

TÜRK MITOLOJİSİNDE KUŞLAR

Mustafa SEVER

GİRİŞ:

Auguste Comte'a göre "insanlık bir-biri ardınca üç halden geçmiştir, ki şunlardır: Teolojik hal, ki bunda insanların izahını kendisinininkine benzeyen fakat daha kudretli iradelerle izah eder; metafizik hal, ki bunda insan olayları soyutlamalar (tecrit, abstraction) ve tabiat kuvvetleriyle izah eder; nihayet pozitif hal, ki bunda insan olayları, başka olaylarla izah eder."(1)

Soyut düşünme seviyesi zayıf olan insan (ilk çağların insanı) soyut kavramları maddi bir şekle büründürme, onları belli bir şekilde, yapıda algılama ve yanı sıra ihtiyaç duyar. Her varlığın, bedeninden ayrı bir canı / ruhu bulunduğu, en ilkel insanların inanç sistemlerinde bile somut bir biçimde düşünülmüştür. Bu sebeple ilkel insan, kendi dışındaki her varlığı da kendisi gibi canlı / ruhlu saymıştır. Tabiat karşısında acizliğinin farkına varan, tabiat olaylarını açıklamakta zorluk çeken insanoğlu olayları, durumları, varlıkları kendi hayal dünyasında bir sebep - sonuç ilişkisi içerisinde açıklama ihtiyacıyla hikayeler üretmiş, diğer yandan da sebebini anlayamadığı ve tanrılara malettiği olaylar ve durumlar karşısında kendini koruma, savunma ihtiyacıyla olsa gerek, bir takım güçlere sığınma gereğini duymuştur.

Her millet, varoluşunu bir kaynağa dayandırma kaygısından dolayı, belli bir totem inancına bağlanmıştır. Kendisine bir yer, bir geçmiş belirlemek, çevresinde

gördüğü varlıkların meydana gelişini, kainatın oluşumunu, vb. kendince açıklamak ve bir sonuca varmak ihtiyacı, milletlerin iptidai dönemlerinin bir mecburiyeti olmuştur. Bu bağlamda çalışmamızın temel problemi, "Türkler inanç sistemlerini oluştururlarken çevrelerinde gördükleri, hayatlarında yer eden varlıkları tarif eder, açıklarlarken kuşlara nasıl bir yer ayırmışlar, onlara ne gibi fonksiyonlar yüklemişlerdir; kuşlar Türk inanç sisteminde nasıl bir öneme sahiptir?" gibi sorulara cevap bulmak olacaktır.

"Eski Türklerde totemciliğin mevcut olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da kurt'un ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere,

19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında tespit edilen ve totemcilikteki 'şuringa'yı andıran put-fetişler vb. gösterilmiştir. Reşid'üd-din,

Cami'üt-tevarih adlı eserinde (14. asrın ilk çeyreği) 24 Oğuz boyunu sıralarken, her dört boy için bir kuşu 'ongon' olarak belirtmektedir. Ancak, bütün bunları eski Türklerde totemcilik inancının mevcut olduğuna dair gerçek deliller kabul etmek müşküldür. Çünkü, totemcilik sadece bir hayvanı ata tanımaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun sosyal ve hukuki cepheleri vardır; ki sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması icab eder."(2)

TÜRK MITOLOJİSİNDE KUŞLAR

Türk Mitolojisinde kuşlar, bir totem olarak yer almazlar. 24 Oğuz boyu sıralanırken her dört boy için bir kuşun on-

gon olarak belirtilmesinde "Moğol tesirini sezmemek mümkündür. Çünkü, bir orman kavmi olan Moğollar, aslında 'asalak' ekonomiye bağlı, ailede 'ana hukuğu'nun hakim olduğu, aynı zamanda 'totem' telakkisi içinde yaşayan bir topluluk idi. 'ongon' sözünün kökü 'ong' Türkçe ise de, tabir olarak 'ongon' Türkçe değildir ve gerçekten de Moğollardan önceki Türk dili vesikalarının hiçbirinde geçmemektedir. Cami'üt-tevarih'te Oğuz boylarının ongonları olarak gösterilen kuşlar da Moğol tesirinden önceki devirlerde, aynı Oğuz boyları listesini veren Kaşgarlı Mahmut'un eserinde (burada Reşid'üd-din'deki damgalar aynen mevcut olduğu halde) yoktur." (3) Burada ongon'un totem anlamı değil arma / sembol anlamı geçerlidir. Çünkü, gerek Reşid'üd-din'in eserinde, gerekse Ebulgazi Bahadır Han'ın Secere-i Terakkime'sinde ongon olarak belirtilen kuşlar, Oğuz boylarının kaynağı, totemi olarak kabul ettikleri varlıklar değil, yalnızca bir arma olarak benimsedikleri kuşlardır. Her boyun, kendisinin tanınmasını sağlayacak bir arma / simge olarak bayrağında bulundurduğu kuşu vardır. Bunlardan,

Şunkar	: Kayı boyu
Ügi	: Bayat boyu
Köykenek	: Alka evli boyu
Göbek sarı kuşu	: Kara evli boyu
Turumtay	: Yazır boyu
Kırgu kuşu	: Yapar boyu
Kızıl kaçıgay	: Dodurga boyu
Köçken	: Döğer boyu
Cure laçın	: Avşar boyu
Sarıca	: Kızık boyu
Bahri	: Beg dili boyu
Su bürkütü	: Karkın boyu

Ala toğanak	: Becene boyu
Buğdayık	: Çavuldur boyu
Humay	: Çepni boyu
Bürküt	: Salur boyu
Encari	: Eymür boyu
Yağlbay	: Bügdüz boyu
Toygun	: Yıva boyu
Cure doğan	: Kınık boyu

ongonu olarak belirtilmiştir. "Çin kaynaklarına göre içlerinde Türkler de bulunan Kuzeyli göçebelere bayraklarında yırtıcı kuş, ayı, kaplan gibi motifler de görülmüyordu." (4) Bir totem olmasa da bir 'doğan'ın Kırgızlardan bir kabilenin türemesini sağladığına dair efsane vardır. Bu efsaneye göre, "Kırgız kabilelerinden birinin bir atası ve bu atanın da üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçarak dolaşmış. Sonunda nasıl olmuşsa kadın gebe kalmış. Bu Kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de bu küçük kadının soyundan gelirlermiş." (5)

Yaratılış destanlarından Yakutların "Balıkçıl ve Yaban Ördeği Efsanesi" nde. Ana Yaratıcı, bir dünya yaratmaya karar verir ve ana maddesi toprak olacak bu yaratma olayında kırmızı boyunlu balıkçilla yaban ördeğini denizin dibinden toprak getirmeleri için görevlendirir. Yaban ördeği, denizin dibinden toprakla döner ve Ana Yaratıcı, bu toprakla dünyayı yaratır. Balıkçıl ise, denizin dibinden toprak getiremediği için Ana Yaratıcı tarafından cezalandırılır; yeryüzünden kovulur ve suda yaşamaya mahkum edilir. Yakutların bir başka yaratılış destanında denizin dibinden toprak çıkar-

ma görevi, Tanrı tarafından Şeytan'a verilir. Şeytan, bir kırlangıç olarak denizin dibine dalar ve toprağı çıkarır.

Yenisey yaratılış destanında, uçsuz bucaksız su üzerinde (Tanrı'nın yerine) bir şaman kuğularla, kırmızı boyunlu kutup balıkçıl kuşlarıyla ve daha nice nice su kuşlarıyla uçup durmaktadır. Arkadaşları da halkı da hep su kuşlarıdır. Yaratma işinde Tanrı'nın yerini alan şaman, bu destanda denizin dibinden toprak çıkarma işini balıkçıla verir. Balıkçıl, ancak üçüncü dalışında bir parça çamur çıkarabilir ve şaman bu çamurdan bir ada yaratır.

Yaratılış destanlarında kuşları, deniz dibinden toprak çıkarma işini gerçekleştiren varlıklar olarak görmekteyiz; yani yaratılışta aktif rol almışlardır. Diğer bir özellik de bu varlıkların su ile ilgili oluşları, yani suda yaşayan kuşlar olmalarıdır. Şu Destan'ında Hakan Şu, "gümüş havuzunu sefere çıksa bile yanına alır, konakladıkları yerlerde içine su doldurtur, kazlar ve ördekleri su dolu gümüş havuza salar, onlarla oyalanırdı, eğlenirdi. Kazların ve ördeklerin gümüş havuzda yüzüşlerini seyretmek Hakan'ı dinlendirirdi; dinlenirken seferle, milletin geleceğı ile ilgili tasarılar hazırlardı." (6)

Diğer yandan, suda yaşayan bir hayvan olarak kaz da Türk mitolojisinde önemli bir hayvandır. Altay şamanlarının davulları üzerinde kaz ile kartal resimleri bulunurdu. "Kaz, Türk mitolojisinde çok akıllı ve bilgiç bir kuştur. O, şamanizmin kanun ve adetlerini iyi bilir. Kam'a hangi ilahı ziyaret etmesi, hangi yoldan gitmesi ve ilahın huzuruna nasıl çıkılması gerektiğini öğütler. Kaz, Brah-

ma'nın olduğu kadar, Kam'ın da binek kuşudur. Kam, önce davulunu at gibi kullanır, sonra "at yoruldu" diyerek atı bırakır, kaza biner. Şimdi davul kaz olmuştur ve gökyüzünün yüksek katlarına Kam'ı taşır. Kaz, güneşin doğacağını bildiren elçi kuştur, tan kuşudur. Kozmolojide o bir yıldızdır. Yani Tan yıldızı veya Sabah yıldızı veya Zöhre veya Venüs (Sabah Venüsü) ki İran mitolojisinde elinde mandoline, saza benzeyen çalgısıyla bir genç adam gibi tasvir edilir." (7)

"Kısmen Türk oldukları anlaşılan Chou'larda yabancı kaz, yüksek mertebeli kimselerin timsali idi. Kaz ve Korday (kuğu) Türklerde beylik ve kut timsali idi. Bu timsal belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya ikliminde doğmuştu. M.Ö. ikinci bin yılda Shang devri kahinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlar ile yazdıkları kehanetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük su kuşları gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu. Granel'in vardığı neticelere bakarak "sarı kuş" denen ve kulağı benzer tüyleri olan büyük baykuş veya kerges ve çaylak gibi kuşlar, gök tanrısının kendisi veya kızı sayılıp bunların önüne insan kurbanları, bilhassa küçük kız çocukları atılıyordu. Bu kurban merasimleri, ateş unsuru ve şimşek ile yırtıcı kuş ve mefhumlarının zirvede olduğu sanılan yaz tahavvülündeki bayramlarda ve hükümdar cenaze merasimlerinde mezarı takdis için icra edilirdi. Brentjes'in işaert ettiği Chou devri bir eserde pençelerinde bir insan tutan ve başındaki iki tutam tüyü bir çift sivri kulağı andıran kartal-baykuş tasviri, belki insan kurbanı remzi olarak gö-

rütmelidir. İç Asya göçebe sanatında ise, daha ziyade geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçırarak yırtıcı kuş veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür. (8)

Başkurt folklorunda "Semrük" iki başlı bir kuş olarak tasvir edilir. "Bir başı kişi başı gibi olup kişi dilince konuşur. Mengü Suyu'nu içmiş, ölmez. Kafdağının tepesinde yaşar. Göllerde bulunan ejderhaları kapıp Kafdağına atar." (9)

"Garuda (Türkçe "karakuş") adı verilen kulaklı efsanevi Kerges, Asya ile Avrupa sınırlarında Ananın kültürü devrinden beri bilinen "Togrul" (10) kuşundan başka idi ve Avrupa-Asya hudutlarındaki illere Türkler ile gelmiş gözükmetedir. Nitekim VIII. yüzyıl Arap kaynakları da Garuda masalından doğduğu anlaşılan ejder yiyici kuş efsanesini Türkler ile ilgili olarak anlatırlar. Göğün zirvesi, güney yönü ve ateş unsuru timsali kuş Türklerde "Kızıl Sağızgan (saksağan)" idi. Adından anlaşıldığı üzere "Kızıl Sağızgan" erken Çin'de olduğu gibi kargaya yakın bir timsal idi." (11)

Abakan Tatarları'nın destanı Kartaga Mergan'da Kartaga Mergan, kızkardeşini ararken babasının büyüttüğü bir çift kartala yavrularını doyurmaları için dokuz kısırak yakalayıp verir ve onları kızkardeşini aramaları için görevlendirir. Aynı destanda kahramanın av atı, Yalbagay kuşu şekline girerek uçar. Yine aynı destan da Kartaga Mergan, Kan Tögüs'le vuruşurken, Kan Tögüs,

Yer altındaki yedi kuğu

Yedi kuğunun güveyisi

Yer Aynası, Yer Kara

Nerde kaldın, yardım et diye bağırır. Yer Aynası, ölmeden önce, yedi kuğu

karısı ile onların başı ve kendisinin kaynanası olan sarı turnaklı, kurşun gözlü, kendir saçlı Tyekçakay'ı yardıma çağırır. Kuğu karısının canı bedeninde değildir. Yer altında dokuz deniz vardır. Dokuz denizin birleştiği yerde yeryüzüne kadar yükselen bakırdan bir kayalık vardır, bu kayalığın eteğindeki kara bir sandıkta kuğu karısının canı saklıdır. Bu can, yedi ayrı kuşun canından meydana gelmiştir. Kuğunun ölümü, bu canların yok edilmesine bağlıdır.

Kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın idaresindeki bir varlıktır ve kutsaldır. Bundan dolayı da kuş, insan için uğurlu bir canlıdır ve insana iyilik sağlayan bir yanı vardır. Diğer yandan kuş, şamanizm inancı içerisinde ölen birinin ruhu olarak değerlendirilir. "Ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir." (12)

Türklerde kartalın ve doğanın önemli bir yeri vardır. "Yakutlara göre, göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde çift başlı bir kartal otururdu. Göklerin korunması bu kartalın vazifesiydi." (13) Yine "Yakut Türklerinde and, kartalın adıyla içilir. Evlerinin çevresinde kartal gören Yakutlar, ona et ziyafeti çekerler. Yanlışlıkla bir kartalı öldürürlerse cenazesini törenle şamana kaldırırlar. Asya'da bebezinsiz kadınlar, kendilerine yavru bağışlaması için kartala yalvarırlardı." (14)

Dede Korkut hikayelerinden Kanglı Kocaoğlu Kan Turalı'da Kan Turalı'yı yigiti bir kartal olarak tasvir ederler:

"Kapkayalar başında yuva tutan
Kadir ulu Tanrı'ya yakın uçan
Mancınığı ağır taştan vızıldayıp müthiş inen
Arı gölün ördeğini şakıyıp alan

Koca üveyik dipte yürürken çekip yüzen
Karıncığı aç olsa halkıp uçan
Cümle kuşlar sultanı kartal kuşu
Kanadıyla saksığana kendisini bağirtir mi ?
Alp yiğitler savaş günü hasmından kaygıla-
nır mı ?" (15)

"Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir. Belki de bu sebepten İlk ve Orta çağlardan itibaren çok yaygın görünen (eski Doğu kavimlerinde, Slav devletlerinde, Bizans'ta, Batı devletlerinde) kartal tasvirinin Türk menşeden geldiği ileri sürülmüştür." (16) "V. yüzyılda Attila'nın Hun imparatorluğunda kartal, en yüce gök tanrısı sayılıyordu." (17)

Her Oğuz boyunun ongun/sembol olarak birer doğan türü vardır. Yine Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak ellerinde birer doğan tutar şekilde tasvir edilmişlerdir. "Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de ellerinde doğan tutan atlılar görülmüyordu. Altınordu Han'ı Toktamış Han, bir doğan türü olan kendi kara laçını ile öğünüyordu. Türk devletlerinin savaş sembolü olan ucunda at kuyrukları asılı gön-der, tuğ, bir boz doğan ile birlikte gökten düşmüştü. Bunun yorumu ve manası, Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hakimiyetleri için buyruğunu bir bozdoğanın güçlü pençeleriyle gönderiyordu. Burada bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resulü gibi idi. Ay ve güneşi pençeleriyle tutan bir doğan Çingiz Han'a hanlığını müjdelemişti. Görülüyor ki Türk kültür çevre-

lerine yakın geleneklerde doğan, yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; Türk devletleri ile Tanrı arasında gidip gelen kutlu bir elçi gibi görülüyordu. Yiğit Ak Kübek'in avcı kuşları, ay ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyordular." (18)

SONUÇ:

Türk mitolojisinde güçlü doğanlar, alıcı kuşlar ve karakuşlar / kartallar yer alır. Dikkat edilirse Türk mitolojisinde yer alan kuşların hiçbirisi leş yiyen kuşlardan değildir. Bu durum, Türk kültüründe önemli bir özelliktir. Türklerde kısmen de olsa-totem olarak kabul edebileceğimiz kurt'un da leş yiyen bir hayvan olmadığını biliyoruz. Kurt ve kuşlar bu özellikleriyle birleşmektedirler. Türkler asalak, toplayıcı bir hayat tarzı süren insanlar değillerdi. Hayatlarında aktiftiler. Bu özellikleriyle gerek ongon olarak, gerekse çeşitli inançlar içerisinde yol gösterici, soy türetici, vb. olarak benimzedikleri hayvanlar da kendileri gibi tabiatta aktif, hazır konmayan, başkasının artığıyla beslenmeyen canlılardı.

Masallarımızda, hikayelerimizde, şiirimizde pek çok kuş türüne rastlanır. Şamanizm inancında yansımasını bulan pek çok kuş, şamanların elbiselerinde arma olarak yer aldığı gibi, bayrakta veya hakanın çeşitli tasvirlerinde de yer almıştır. Şamanizmde kuşların önemli bir yeri vardır. Sözelimi, "Yakut Türkleri göğün direği sayılan sırıklar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlar ve bu sırıkların üzerine merdiven gibi enlemesine ağaçlar çakarlar. Bu ağaçların sayısı göğün katlarını simgelemek üzere 7 ve 9 olurdu. Yine şaman, doğmadan önce kuş biçiminde hayat ağacının dallarında olurdu ya da kuşlar şamana gezisi sırasında eşlik ederlerdi." (19)

"Her millet kartal veya kuş gibi amblemleri kendine arma olarak alabilir. Fakat kartalı kulaklı olarak kabul etmek ona bir hususiyet vermektir ki bu da bir millet ve bir kültür çevresine aittir. Saltık türbesindeki kartal, İskit sanatının örnek kartallarından biridir. Asıl önemli mesele Çifte minarenin kulaklı çifte kartalıdır. Konya'da, Niğde'de Sungur Bey camiinde, Diyarbakır'da sur kapıları üzerinde, Kayseri'de Döner Kumbet'te, Divrik Ulu camiinde bu çift kuş veya kartal motifine rastlanmaktadır. Artuk sikkesinde de bu remiz vardır. Altay Türk sanatında da kuş ve kartal motifi büyük bir yer tutar." (20)

Anadolu sahasında da kuşlar şiiirden el sanatlarına, halıdan kilime, taş ve ağaç işlemeciliğine ve pek çok sahaya motif olarak yayılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. İNAN, Prof.Dr. Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler I., II, Ank., 1987, Şamanizm, Ank., 1954
2. ÖGEL, Prof.Dr.Bahaeddin, Türk Mitolojisi I, II, TTK, Ank., 1993 Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk San'atının İzleri, Erzurum Halkevi Yay., Erzurum 1947,
- 3.KAFESOĞLU, Prof.Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İst., 1993,
4. ERGİN, Prof.Dr. Muharrem, Dede Korkut Hikayeleri, Boğaziçi Yay., İst., 1995
5. Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Şükrü ELÇİN Armağanı, TKAE Yay., Ank., 1993,
- 6.CHALLAYE, Félicien, Dinler Tarihi, (Çev.S.Tiryakioğlu) Varlık Yay. İst. 1960,
- 7.SEPETÇİOĞLU, M.Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, Akran Yay., İst., 1990,
- 8.ESİN, Dr.Emel, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Ed.Fak.Yay., İst., 1978,
- 9.BERKTAY, H.- HASSAN, Ü-ÖDEKAN, A., Türkiye Tarihi I, Cem Yay., İst., 1995,
- 10.ÖNEY, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, TTK Yay., Ank., 1972,

NOTLAR

- 1.CHALLAYE, Félicien, Dinler Tarihi, (Çev.S.Tiryakioğlu) Varlık Yay. İst. 1960, s.22
- 2.Bkz. CHALLAYE, age. "Animizm" maddesi, s.21
- 3.KAFESOĞLU, Prof.Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İst., 1993, s.284
- 4.ESİN, Emel, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Ed.Fak.Yay., İst., 1978, s.37
- 5.ÖGEL, Prof.Dr.Bahaeddin, Türk Mitolojisi I, II, TTK, Ank., 1993 s.329
- 6.SEPETÇİOĞLU, M.Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, Akran Yay., İst., 1990, s.115
- 7.MOLLOVA, Mefkure, "Bir Şathiye ve Bir Bilmecede Kaz Kültü", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Ş. ELÇİN Armağanı, TKAE, Ank., 1993, s.269
8. ESİN, E., age., s.40
9. İNAN Prof.Dr. Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler I., TTK, Ank., 1987, s.350
- 10."Togrul" bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, Togrul kuşu ve onunla ilgili söylentiler, "Çingiz Han kültür çevresi"ne maledilmişti. Tarihçi Reşid-ud-din'e göre "Togrul kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi." Ayrıntılı bilgi için bkz. ÖGEL, age. I, s.131
- 11.ESİN, E., age, s.81
12. ÖGEL, age., s.129
13. ÖGEL, age.,II.c, s.289
- 14.İNAN, Prof.Dr. Abdulkadir, Şamanizm, Ank., 1954, s.165, 116
15. ERGİN, Prof.Dr. Muharrem, Dede Korkut Hikayeleri, Boğaziçi Yay., İst., 1995 s.134
- 16.KAFESOĞLU, age., s.286
- 17.ÖNEY, G., Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, TTK, Malazgirt Armağanı, Ank., 1972, s.166
18. ÖGEL, age.,II.c., s.286
- 19.BERKTAY, H.- HASSAN, Ü-ÖDEKAN, A., Türkiye Tarihi I, Cem Yay., İst., 1995, s.453
- 20.ÖGEL, Prof. Dr.Bahaeddin, Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk San'atının İzleri, Erzurum Halkevi Yay., Erzurum 1947, s.10